

ТЕНДЕНЦІ РОЗВИТКУ ЗНАНЬ З УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ
В ОСТАННІ ДЕСЯТИЛІТТЯ XVIII СТ.

У статті простежено загальні та специфічні особливості нагромадження і продукування масиву знань з української історії впродовж останніх десятиліть XVIII ст. та їх взаємовплив із розвитком західноєвропейської історичної науки.

Ключові слова: знання з української історії, українознавство, національна традиція, просвітництво, західноєвропейська історична література, археографічна діяльність, історична критика.

На кінець XVIII ст. Російська імперія скасувала всі залишки автономного устрою України, повністю інкорпорувавши її. Основними віхами цього процесу дослідники називають ліквідацію в 1764 р. гетьманства на Лівобережній Україні, козацьких полків у 1765 р. на Слобожанщині та Нової Запорозької Січі в 1775 р. – живого вогнища свободи й джерела можливої нової визвольної боротьби українців. Амбітні плани Російської імперії включали в себе модернізацію всіх ділянок життя величезної країни і здійснювалися під гаслами просвітницької централізації й уніфікації [21, с. 57; 10, с. 187; 2, с. 110–111]. Російський уряд проводив свою політику обережно, щоб виключити можливість масової соціальної протидії. Як наслідок, українська еліта поступово втратила свою роль активного політичного суб'єкта, перебуваючи у постійному процесі інтеграції до імперських політико-адміністративних структур.

Україна, втрапивши власну державність і самостійність, поступово була позбавлена й свого пріоритету в культурній та освітній сфері [22, с. 7; 4, с. 53; 29, с. 57]. Проте, ці заходи імперської політики тільки консолідували національні сили для розбудови української культури і освіти. Так, представники української шляхти, козацтва і дворянства неодноразово піднімали питання щодо розширення світського навчання молоді, виступаючи з проектами заснування університету: в Батурині (1760, 1764), Києві та Чернігові (1765), Сумах і Переяславі (1767), Глухові (1781), Лубнах та Новгород-Сіверську (на початку XIX ст.) [33, с. 22; 11, с. 352; 9]. Проте, не дивлячись на підтримку місцевої російської адміністрації, ні один із проектів не був втіленим у життя.

В таких умовах Україна перебирала на себе роль своєрідного донора, живлячи російську культуру та знекровлюючи свій власний культурний організм, що загрожувало дальшій провінціалізації і несло у собі перспективу етнічної асиміляції у майбутньому [26, с. 205;

27, с. 156; 25, с. 93]. Разом з тим, в широкіх рамках імперського світу протягом життя кількох поколінь залишався простір для виявлення і навіть піднесення українцями патріотичних почуттів. На практиці ці тенденції втілювались головним чином шляхом активного нагромадження та продукування масиву знань з української історії.

Питаннями розвитку знань з української історії в останні десятиліття XVIII ст. займалися такі дослідники як Р. Шпорлюк [36], В. Кравченко [19], В. Верига [3], В. Сарбей [32]. Важливий внесок у розробку цієї проблематики було зроблено І. Колесником [17], А. Коцуром [18], Я. Калакурою [12], які на сторінках своїх праць переосмислили ряд існуючих в історичній науці стереотипів та застарілих кліше. Ці підходи, у свою чергу, дали нам можливість, простежуючи основні тенденції розвитку знань з української історії в останні десятиліття XVIII ст., рухатися у руслі новітніх наукових концепцій та здійснювати максимально об'єктивний історіографічний аналіз даної проблеми.

Так, починаючи з другої половини XVIII ст., у країнах Західної Європи проходить остаточне виокремлення історичної науки з літературно-наукової творчості, відбувається потужний розвиток просвітництва, зародження раціоналізму в історіософії. Ці прогресивні зміни в науці активно використовували уряди імперських держав з метою забезпечення централізації управління [16, с. 53, 64, 65; 14, с. 23, 159–160; 1, с. 82–108]. Разом із тим універсалістські політичні доктрини доби просвітництва не передбачали існування в окремих державах політичних одиниць (на зразок України) із власним соціально-політичним та правовим статусом.

Проте, з кінця XVIII ст. посилений вплив на розвиток знань з української історії починає здійснювати західноєвропейська українознавча та історична література. Значний інтерес до України виявляли такі німецькі просвітителі, як: Й. Гердер, Й. Енгель, А. Бюшінг, А. Гупель,

К. Хаммерсдорфер, Л. Гебрарді, Й. Хоппе та інші [34]. Їх дослідження сприяли втіленню методів історичної критики в українську історичну науку.

Утвердження новітніх прогресивних тенденцій в історичних дослідженнях про Україну відобразили праці німецького просвітителя-гуманіста Й. Гердера. Його теорія забезпечувала альтернативу національного розвитку народам, що не мали власної державності [31, с. 115; 16, с. 105–108, 121; 35, с. 141; 1, с. 102]. Так, Україну Й. Гердер розглядав в майбутньому як автономну державну одиницю, апелюючи до позитивних ментальних особливостей українського народу та до сприятливих географічних умов.

Разом з німецькими авторами, виявляли традиційний ще з XVIII ст. інтерес до українського минулого французькі історики. В першу чергу, це М. Вольтер, Ж. Шерер, П. Левекк, Н. Леклерк, Ш. Рюльєр, Ф. Гаран де Кулон, Ш. Масон та багато інших [16, с. 52, 85–86, 102–104, 121, 170–171; 20, с. 236; 23, с. 1]. В цілому, студії згаданих дослідників, у яких часто відбивалися політичні думки їхніх співрозмовників-українців, підіймали рейтинг українознавства на теренах загальноєвропейського культурного простору.

На кінець XVIII ст. ідея української державності справляла помітний вплив на політичну культуру елітарних верств як у Росії, так і в західноєвропейських країнах. Ці тенденції акумулювались також в інтелектуальній спадщині французького та німецького історика, географа й економіста Жана-Бенуа (Йогана-Бенедикта) Шерера. Він, зокрема писав, що батьки українських козаків «переказували своїм синам горде почуття незалежності як найдорожчу спадщину» [25, с. 73]. Так, 1788 р. в Парижі вийшов його «Літопис Малоросії, або історія козаків-запорожців та козаків України, або Малоросії», що є першим у західноєвропейській літературі загальним оглядом історії та географії України [23, с. 1]. Ж. Шерер вбачав в організації Гетьманщини й особливо Запорозької Січі повне втілення ідеї народоправства. Серед джерел, написаної у контексті просвітительської ідеології роботи, окрім праць Г. Боплана, П. Шевальє, важливе значення мав факт використання Ж. Шерером українських джерел, зокрема списку «Краткого описання Малоросії» та ряду інших джерел [6; 8, с. 42]. Поява «Літопису» сприяла піднесенню престижу досліджень з української історії та увиразненню національної своєрідності українців у Західній Європі.

В цілому ж, більшість праць кінця XVIII ст., які торкалися проблем української історії, пере-

буваючи під впливом вже застарілої літописно-літературної традиції, були позбавлені важливих наукових елементів та прийомів історіописання. Помітно прогресивнішою в цьому відношенні виявилася німецька історична наука, вершиною якої була «Історія України та козацтва» Й. Енгеля, надрукована в 1796 р. [8, с. 42; 28, с. 288].

Впродовж кінця XVIII – початку XIX ст. західноєвропейські підходи та тенденції, які можна вважати базовою моделлю українського національного відродження, прямо чи опосередковано позначилися на становленні та професіоналізації досліджень з історії України [30, с. 56–57; 5, с. 34]. Ідеї просвітництва розширили проблематику студій з історії України, які збагатилися новими працями. Останні, продовжуючи княжо-козацьку літописну традицію, започаткували новий рубіж історичних досліджень – перші кроки щодо застосування принципів науки до осмислення подій і явищ української історії [16, с. 16; 24, с. 4]. За влучним виразом Д. Дорошенка «українська історична традиція подала руку новим ідеям, які приходили до нас з Заходу, ідеям народності, ідеям політичної свободи й соціальної рівності та справедливості» [7, с. 10].

Специфіка українського просвітництва визначалась тим, що в Наддніпрянщині кінця XVIII ст. фактично ще не було потужного середнього прошарку суспільства як основного носія ліберально-демократичних ідей просвітництва в Західній Європі. Певною мірою заповнив цю прогалину прошарок освіченої козацької старшини, яка відстоювала самобутність українського народу, його культуру та національні традиції.

Прагнення освічених кіл Наддніпрянщини зберегти національно-патріотичну традицію шляхом вивчення в останні десятиліття XVIII ст. української старовини було цілком співзвучним із пробудженням інтересу до народознавства, яке уже набрало сили в Європі і було ознакою проникнення у суспільну свідомість ліберальних і демократичних ідей. Під впливом просвітництва такі дослідження з української історії здебільшого набувають характеру археографічної діяльності, що була пов'язана із збиранням рукописів і стародруків, легенд, народних пісень та науковим опрацюванням і публікацією історичних документів [8, с. 59; 5, с. 33; 16, с. 127].

Погоджуємось із сучасним дослідником Я. Калакурою, який вважає, що предтечею археографічної діяльності була так звана антикварна (колекціонерська) діяльність. Ця

теза співзвучна із позицією М. Грушевського, згідно якої на межі XVIII–XIX ст. поширилося створення історико-антикварної літератури, спричинивши появу антикварного напрямку [12, с. 147, 149]. Д. Дорошенко висунув думку, що коли глибше вникнути в рукописи та праці антикваріїв, то стає зрозуміло, що рушієм їх створення поставало щось більше за простий колекціонерський інтерес [8, с. 45]. Зазначимо, що серед знавців української старовини існувала диференціація між авторами історичних праць та збирачами історичних джерел. Перший напрям – історіописання репрезентували пам'ятки старшинської історіографії, перші наукові розвідки в галузі політичної історії та статистики. Колекціонери ж збирали, коментували та видавали історичні, етнографічні й фольклорні матеріали. Як справедливо зауважив чеський дослідник М. Грох, остання форма досліджень пояснювалася патріотизмом просвітницького типу, що поєднував прив'язаність до місця проживання з прагненням пізнання кожного недостатньо вивченого явища [37, с. 23].

Серед перших колекціонерів писемних старожитностей в Наддніпрянській Україні кінця XVIII – початку XIX ст. був Андріян Чапа (1760–1822). Під час служби в канцелярії генерал-губернатора П. Рум'янцева, він зібрав та систематизував важливі документи з історії України, передусім доби Гетьманщини. Цей факт засвідчує й листування А. Чепи з провідними на той час дослідниками української старовини (О. Рігельман, В. Полетика, Я. Маркович, М. Берлінський), яким часто надавав у користування свої матеріали.

На жаль, унікальні колекції були втрачені під час пожеж у с. Чепурівці та у мастку Я. Марковича [8, с. 59, 65; 12, с. 149–150].

Розвиток історичних знань потребував перевірки фактів про минуле, накопичення та всебічного студіювання історичних джерел, без яких унеможлилювались об'єктивні дослідження. Шлях до наукової історії України передбачав перехід від колекціонерського збирання джерел до їх критичного вивчення та аналізу, а також до теоретичного осмислення подій і фактів [5, с. 32, 33; 15, с. 29; 13, с. 324]. Це, на наш погляд, багато в чому віддзеркалювало західноєвропейські тенденції становлення історичної науки.

Втім, значна кількість історичних праць кінця XVIII ст. ґрунтувалась на попередніх здобутках і мала компілятивний характер, що на наш погляд, пояснюється в першу чергу відсутністю науково-критичного ставлення з боку дослідників до джерел української старовини. Історична критика в цей період лише робила свої перші непевні кроки, а багато матеріалів залишались невідомими, незібраними, невпорядкованими та неперевіреними.

Так, на зміну літописним, згодом, приходять нові, різноманітніші форми історичних знань – історичні повісті, наукові розвідки, рецензії, мемуари, перші історичні часописи, в яких зростає питома вага залучених до наукового вжитку документальних матеріалів з державних та приватних архівів, іноземних джерел тощо. Саме вони стали одним із найбільш яскравих репрезентантів українського національного відродження.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Алпатов М.А. Русская историографическая мысль и западная Европа (XVIII – первая половина XIX в.) / М.А. Алпатов. – М.: Наука, 1985. – 272 с.
2. Багалій Д.І. Історія Слобідської України / Д.І. Багалій. – Х.: Основа, 1991. – 256 с.
3. Верига В. Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.) / В. Верига. – Львів: Світ, 1996. – 448 с.
4. Губицький Л. Етнічний компонент «Чтений в Историческом обществе Нестора-летописца» (1879–1914 рр.) / Л.Губицький // Історичний журнал. – 2003. – № 1. – С. 52–56.
5. Дербов Л.А. Исторические взгляды русских просветителей второй половины XVIII века / Л.А. Дербов. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та., 1987. – 200 с.
6. Дзира І.Я. Вплив «Літопису Малоросії» Жана-Бенуа Шерера на «Історію Русів» / І.Я. Дзира // Сарбейвські читання: Тези виступів Всеукраїнського «Круглого столу» 30 січня 2003 року. О.П. Реєнт та ін. (редкол.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – С. 116–118.
7. Дорошенко Д.І. Нарис історії України / Д.І. Дорошенко. – Львів: Світ, 1991. – 576 с.
8. Дорошенко Д.І. Огляд української історіографії (Репринт. вид.) / Д.І. Дорошенко. – К.: Українознавство, 1996. – 258 с.
9. Дятлов В.О. Несподівана першість, або до питання про передісторію заснування Харківського університету / Дятлов В.О., Коваленко О.Б. // Древности. – 1995. – № 2. – С. 85–88.
10. Єфименко О.Я. Історія України та її народу / О.Я. Єфименко. – К.: Мистецтво, 1992. – 256 с.
11. З-під булави – під корону: друга половина XVIII ст. / Упоряд. і авт. передм. О.К. Струкевич; Ред. кол. В.А. Смолій (голова) та ін. – К.: Україна, 2002. – 384 с.

12. Калакура Я.С. Українська історіографія: Курс лекцій / Я.С. Калакура. – К.: Генеза, 2004. – 496 с.
13. Касьянов Г.В. Теорії нації та націоналізму: Монографія / Г.В. Касьянов. – К.: Либідь, 1999. – 352 с.
14. Когут З. Коріння ідентичності / З. Когут. – К.: Критика, 2004. – 352 с.
15. Колесник І.І. Дидактичний образ української історіографії (нотатки на полях підручника) / І.І. Колесник // Джерелознавчі та історіографічні проблеми історії України: теорія та методи: Міжвуз. зб. наук. праць / М.П. Ковальський та ін. (відп. ред.). – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетров. держ. ун-ту, 1995. – С. 16–33.
16. Колесник І.І. Історіографічна думка в Росії: від Татіщева до Карамзіна: Монографія / І.І. Колесник. – Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1993. – 208 с.
17. Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття) / І.І. Колесник. – К.: Генеза, 2000. – 256 с.
18. Коцур А.П. Ідея державності в історичній думці та суспільно-політичному житті України кінця XVIII – початку XX ст. / А.П. Коцур. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – 424 с.
19. Кравченко В.В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.) / В.В. Кравченко. – Х.: Основа, 1996. – 376 с.
20. Кулинич І.М. Історичні традиції Харківського університету та школи істориків у ньому в першій половині XIX ст. / І.М. Кулинич // Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукр. наук. конф. – Харків, 1995. – С. 235–239.
21. Лисяк-Рудницький І. Дослідження з козацької історії / І. Лисяк-Рудницький // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: В 2-х т. – К.: Основи, 1994. – Т. 1. – С. 53–62.
22. Лозовицький О. Українська світоглядна культура у XIX столітті / О. Лозовицький // Історія України. – 2003. – № 17. – С. 6–9.
23. Мельник Л. Вплив ідей просвітництва та французької революції на Україну (кінець XVIII ст.) / Л. Мельник // Історія України. – 2001. – № 18. – С. 1–3.
24. Минаева Н.В. Правительственный конституционализм и передовое общественное мнение России в начале XIX века / Н.В. минаев. – Саратов: Изд-во ун-та, 1982. – 290 с.
25. Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні / Л. Нагорна. – К.: ІПіЕНД, 2002. – 272 с.
26. Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу / І. Огієнко. – К., Абрис, 1991. – 272 с.
27. Політична історія України: Посібник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. В.І. Танцюри – К.: Видавничий центр «Академія», 2001. – 488 с.
28. Полонська-Василенко Н. Історія України: В 2 т. / Н. Полонська-Василенко. – К.: Либідь, 1992. – Т.2. Від середини XVII століття до 1923 року. – 608 с.
29. Потульницький В.А. Теорія української політології: Курс лекцій / В.А. Потульницький. – К.: Либідь, 1993. – 192 с.
30. Потульницький В.А. Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії XVII–XX століть. – К.: Либідь, 2002. – 480 с.
31. Реєнт О. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) / О. Реєнт. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – 340 с.
32. Сарбей В.Г. Національне відродження України (Серія «Україна крізь віки»: В 15 т.) / В.Г. Сарбей. – К.: Видавн. дім «Альтернативи», 1999. – Т. 9. – 336 с.
33. Семергей Н.В. Полтавщина в українському національному відродженні XIX століття: Автореф. дис.... канд. іст. наук: 07.00.01 / Запоріж. націон. ун-т. – Запоріжжя, 1996. – 22 с.
34. Січинський В. Чужинці про Україну / В. Січинський. – К.: Фірма «Довіра», 1992. – 255 с.
35. Українська літературна енциклопедія: В 5 т. – К.: Головна ред. Укр. Рад. Енцикл., 1988. – Т. 1. – 534 с.
36. Шпорлюк Р. Українське національне відродження: в контексті Європейської історії кінця XVIII – початку XIX століття / Р. Шпорлюк // Україна. Наука і культура. – К.: Знання, 1991. – Вип. 25. – С. 159–167.
37. Hroch M. Social Preconditions of National Revival in Europe. A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations / M. Hroch. – Cambridge: Cambridge University Press, 1985. – 273 p.

© Андрей Кузьменко
(Переяслав-Хмельницький)

ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ЗНАНИЙ ПО УКРАИНСКОЙ ИСТОРИИ В ПОСЛЕДНИЕ ДЕСЯТИЛЕТИЯ XVIII СТ.

В статье прослежены общие и специфические особенности накопления и продуцирования массива знаний по украинской истории на протяжении последних десятилетий XVIII ст. и их взаимодействие с развитием западноевропейской исторической науки.

Ключевые слова: знания украинской истории, украиноведение, национальная традиция, просвещение, западноевропейская историческая литература, археографическая деятельность, историческая критика.

© Andrey Kuzmenko
(Pereyaslav-Khmelnytsky)

TENDENCIES OF DEVELOPMENT OF KNOWLEDGE OF THE UKRAINIAN HISTORY IN THE LAST DECADES THE XVIII ART.

In article the general and specific features of accumulation and a producing the massif of knowledge of the Ukrainian history for the last decades the XVIII Art. and their interference with development of the West European historical science are tracked.

Keywords: knowledge of the Ukrainian history, Ukrainian Studies, national tradition, education, West European historical literature, archeographic activities, historical criti.

До редакції найшла 25.01.2013.

УДК 94 (477) «1941/1944»

© Михайло Куницький
(Переяслав-Хмельницький)

ПРОБЛЕМИ РЕКОНСТРУКЦІ ПРАВОВОГО СТАНОВИЩА МІСЦЕВОГО НАСЕЛЕННЯ РАЙХСКОМІСАРІАТУ «УКРАЇНА» У ПРАЦЯХ РАДЯНСЬКИХ ІСТОРИКІВ 40–70-Х РР. XX СТ.

З'ясовується стан вивчення проблеми правового становища місцевого населення окупованих нацистами районів України у працях вітчизняних істориків.

Ключові слова: правовий статус, орган місцевого управління, окупація, Райхскомісаріат «Україна».

Правове становище місцевого населення України доби нацистської окупації не стало предметом спеціальних наукових досліджень радянського періоду. Причини цього криються не лише в особливостях початкового етапу вивчення проблеми нацистського окупаційного режиму, а також у, м'яко кажучи, «специфічному ставленні» радянського керівництва до мільйонів українців, які перебували на території, зайнятій ворогом, і мусили працювати на творців «нового порядку». Переважна більшість людей не вкладала у ці дії якогось політичного підтексту, адже мусила трудитися на окупантів, аби якимось чином вижити у той екстремальний час. З поверненням радянської влади не лише ці люди, а й члени їх сімей перебували під певною підозрою. А багато хто був і безпідставно покараний. Навіть наприкінці існування радянської влади в багатьох анкетних даних вводилося запитання, чи перебувала ця людина або її близькі родичі на окупованій території України.

Наступною причиною недостатньої уваги дослідників до вказаної проблеми стало те, що особливістю радянської історичної науки було

надмірне захоплення мегапроцесами, вивчення переважно масштабних соціально-економічних та політичних явищ, за контурами яких зникала не лише конкретна людина, а й цілі етнічні групи та категорії населення. Це, зокрема, стало однією з причин замовчування трагічної долі єврейського етнічного масиву України, застосування начебто й вірного, але надто загального терміну «мирні радянські громадяни».

Початковий період вивчення проблеми окупаційного режиму передбачав реконструкцію тих подій, які перебували, так би мовити, на поверхні, – злочинів, вчинених гітлерівцями та їх поплічниками на теренах України. Цьому сприяли й зовнішньополітичні події тих часів, зокрема проведення Міжнародного трибуналу над нацистськими військовими злочинцями, який відбувся у м. Нюрнберг (Німеччина). Усі злочинні дії, вчинені підрозділами Вермахту та окупаційною адміністрацією Райхскомісаріату «Україна» (далі – РКУ), фіксувалися і відкладалися в архівах країни. У результаті було зібрано повномасштабну кількість відповідних запротокольованих фактів. Проте значна їх ча-